

การวิเคราะห์ความเชื่อเรื่องภพภูมิตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท

An Analysis of Beliefs about Bhava-Bhūmi Based on Theravada Buddhist Philosophy

แม่ชีอณณปิยา ปเทสโก (มีกรรมสิทธิ์)

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด

Annapiyapha Patesko (Meekhammasit)

Mahamakut Buddhist University, Roi Et Campus

Email: annapiyapha.mee@student.mbu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความเชื่อในทางพระพุทธศาสนา 2) ศึกษาแนวคิดเรื่องภพภูมิตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท และ 3) วิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับภพภูมิตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท ระบียบวิธีวิจัยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยการศึกษาวិเคราะห์เอกสาร ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหาและการสังเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า

1) แนวคิดเรื่องนรกและสวรรค์ในพุทธปรัชญาเถรวาทตั้งอยู่บนหลักกรรมและสังสารวัฏ โดยนรกเป็นผลของกรรมฝ่ายอกุศล และสวรรค์เป็นผลของกรรมฝ่ายกุศล

2) ความเชื่อเรื่องภพภูมิมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของพุทธศาสนิกชนในหลายมิติ ได้แก่ ด้านความเชื่อ ด้านพฤติกรรม ด้านวัฒนธรรมและศิลปกรรม และด้านการเมืองการปกครอง

3) การวิเคราะห์เชิงพุทธปรัชญาชี้ให้เห็นว่า สวรรค์มิใช่เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา หากเป็นเพียงสถานะหนึ่งในสังสารวัฏ โดยจุดหมายสูงสุดคือการหลุดพ้นจากภพภูมิทั้งปวงด้วยการบรรลุนิพพาน

คำสำคัญ: ความเชื่อ; ภพภูมิ; นรก; สวรรค์; พุทธปรัชญาเถรวาท

* ได้รับบทความ: 4 มีนาคม 2568; แก้ไขบทความ: 2 ธันวาคม 2568; ตอรับตีพิมพ์: 15 ธันวาคม 2568

Abstract

This research article aims to 1) study the concept of belief in Buddhism, 2) examine the concept of bhava-bhumi in Theravada Buddhist philosophy, and 3) analyze beliefs about bhava-bhumi from the perspective of Theravada Buddhist philosophy. This qualitative study employed documentary research based on the Tipitaka, commentaries, and related academic works. Data were analyzed through content analysis and descriptive synthesis.

The findings reveal that

1) in Theravada Buddhism, hell and heaven are grounded in the principles of kamma and samsara, where hell represents the result of unwholesome actions and heaven represents the result of wholesome actions

2) beliefs about bhava-bhumi influence Buddhist ways of life in various aspects, including belief systems, behavior, culture and arts, and political thought

3) philosophical analysis indicates that heaven is not the ultimate goal of Buddhism but merely a conditioned state within samsara, whereas the ultimate goal is liberation through the attainment of Nibbana.

Keywords: Belief; Bhava-bhumi; Hell; Heaven; Theravada Buddhist Philosophy

บทนำ

ความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์เป็นองค์ประกอบสำคัญในโครงสร้างความคิดของพระพุทธศาสนา โดยมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับหลักกรรมและสังสารวัฏ ซึ่งใช้เป็นกรอบอธิบายความเป็นไปของชีวิต และความตายของสัตว์โลก (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539; พระเทพเวที, 2527) แนวคิดดังกล่าว มิได้มีหน้าที่เพียงอธิบายโลกหลังความตายเท่านั้น หากยังทำหน้าที่กำกับพฤติกรรมทางศีลธรรมของ พุทธศาสนิกชนผ่านหลัก “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” (พระธรรมปิฎก, ม.ป.ป.).

อย่างไรก็ตาม ในบริบทสังคมร่วมสมัย ความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์มักถูกตีความในลักษณะ เชิงพิธีกรรมหรือเชิงบุญมากกว่าการพิจารณาเชิงปรัชญาเกี่ยวกับภพภูมิในฐานะสถานะแห่งผลกรรม (หลวงวิจิตรวาทการ, 2523) ส่งผลให้การนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันอาจไม่สอดคล้องกับ จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ การหลุดพ้นจากสังสารวัฏ (พระเทพเวที, 2543)

จากการทบทวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่างานศึกษาส่วนใหญ่มุ่งอธิบายลักษณะของนรกและ สวรรค์ในเชิงคัมภีร์หรือวรรณกรรมทางศาสนา (พระมหาสมจินต์, 2533; สันตณี อาบัวรัตน์, 2528)

แต่ยังมีการศึกษาที่วิเคราะห์ความเชื่อเรื่องภพภูมิในเชิงพุทธปรัชญาและเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตร่วมสมัย อย่างเป็นระบบไม่มากนัก ดังนั้น การศึกษานี้จึงมุ่งวิเคราะห์ความเชื่อเรื่องภพภูมิตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อทำความเข้าใจความหมายเชิงปรัชญาและนัยสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความเชื่อในทางพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องภพภูมิตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท
3. เพื่อวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับภพภูมิตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีการศึกษาวิเคราะห์เอกสาร (Documentary Research) แหล่งข้อมูลประกอบด้วยพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และงานวิจัยทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องภพภูมิ

ขั้นตอนการวิจัยประกอบด้วย

1. การรวบรวมเอกสารจากคัมภีร์และงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง
2. การจัดหมวดหมู่ข้อมูลตามประเด็นการศึกษา ได้แก่ แนวคิดเรื่องความเชื่อ แนวคิดเรื่องภพภูมิ และความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อกับวิถีชีวิต
3. การวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา
4. การสังเคราะห์ผลการวิเคราะห์ในเชิงพรรณนาเชิงพุทธปรัชญา

ผลการวิจัย

1. แนวคิดเรื่องภพภูมิในพุทธปรัชญาเถรวาท

ภพภูมิในพุทธปรัชญาเถรวาทอธิบายบนฐานของหลักกรรมและสังสารวัฏ โดยแบ่งออกเป็นสุคติภูมิและทุคติภูมิ นรกจัดเป็นทุคติภูมิซึ่งเป็นผลของกรรมฝ่ายอกุศล ส่วนสวรรค์จัดเป็นสุคติภูมิซึ่งเป็นผลของกรรมฝ่ายกุศล (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539; พระมหาสมจินต์, 2533) ทั้งสองภพภูมิล้วนอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์และไม่ใช่อุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนา (พระธรรมปิฎก, ม.ป.ป.).

2. ความเชื่อเรื่องภพภูมิกับวิถีชีวิตของพุทธศาสนิกชน

ความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของพุทธศาสนิกชน โดยทำหน้าที่เป็นแรงจูงใจในการละเว้นความชั่วและกระตุ้นให้ทำความดี (พระเทพเวที, 2527) นอกจากนี้ ความเชื่อดังกล่าว

ยังสะท้อนอยู่ในวัฒนธรรม ประเพณี และศิลปกรรม เช่น วรรณกรรมไตรภูมิ ภาพจิตรกรรมฝาผนัง และรูปแบบพิธีกรรมทางศาสนา (กรมศิลปากร, 2523; สันathi อาบัวรัตน์, 2528)

3. การวิเคราะห์เชิงพุทธปรัชญา

การวิเคราะห์เชิงพุทธปรัชญาชี้ให้เห็นว่า ภพภูมิไม่ควรถูกมองเพียงในฐานะสถานที่หลังความตาย หากควรถูกเข้าใจในฐานะ “สภาวะแห่งผลกระทบ” ซึ่งสามารถปรากฏได้ทั้งในระดับโลกหน้าและในระดับประสบการณ์ทางจิตในชีวิตปัจจุบัน (พระธรรมปิฎก, ม.ป.ป.; หลวงวิจิตรวาทการ, 2523) ดังนั้น เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาจึงมิใช่การไปสวรรค์ แต่คือการดับทุกข์และการหลุดพ้นจากภพภูมิทั้งปวง ด้วยการบรรลุนิพพาน (พระเทพเวที, 2543)

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัยสอดคล้องกับแนวคิดทางพุทธปรัชญาที่อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างกรรมและสังสารวัฏ โดยเห็นว่านรกและสวรรค์เป็นผลของการกระทำ มิใช่รางวัลหรือโทษจากอำนาจภายนอก (พระมหาพิเชษฐ์, 2534) ข้อค้นพบดังกล่าวยังสอดคล้องกับการศึกษาของพระมหาสมจินต์ (2533) ที่ชี้ว่านรกและสวรรค์เป็นองค์ประกอบของโครงสร้างจักรวาลวิทยาทางพุทธศาสนา ซึ่งมีบทบาทในการหล่อหลอมจริยธรรมของพุทธศาสนิกชน

ในทำนองเดียวกัน งานศึกษาของสันathi อาบัวรัตน์ (2528) แสดงให้เห็นว่า ความเชื่อเรื่องนรกและสวรรค์ถูกถ่ายทอดผ่านวรรณกรรมพื้นบ้านและวรรณกรรมทางศาสนา ซึ่งทำหน้าที่ปลูกฝังค่านิยมด้านศีลธรรมในสังคมไทยมาอย่างต่อเนื่อง

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงการนำไปใช้

ควรนำผลการวิจัยไปใช้เป็นแนวทางในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยเน้นการอธิบายเรื่องภพภูมิในเชิงเหตุผลและจริยศาสตร์ เพื่อส่งเสริมการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างถูกต้อง

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

ควรศึกษาวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องภพภูมิในพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ หรือศึกษาการประยุกต์ใช้แนวคิดเรื่องภพภูมิในการปลูกฝังคุณธรรมในสังคมร่วมสมัย

องค์ความรู้ใหม่

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัยนี้ คือ การเสนอกรอบการตีความเรื่องภพภูมิในพุทธปรัชญาเถรวาท ในฐานะ “สภาวะแห่งผลกรรม” มากกว่าการเป็นเพียง “สถานที่หลังความตาย” โดยเชื่อมโยงความหมายของภพภูมิเข้ากับการดำเนินชีวิตเชิงจริยศาสตร์ในปัจจุบัน ซึ่งช่วยขยายความเข้าใจจากมิติความเชื่อเชิงพิธีกรรมไปสู่มิติการปฏิบัติที่มุ่งสู่การหลุดพ้น

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2523). จักรวาทที่ปนิของพระสิริมงคลจารย์. กรุงเทพมหานคร: เซ็นทรัลเอนกซ์เพรส.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ป. หลงสมบุญ. (2546). พจนานุกรมมคธ-ไทย. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: ธรรมสาร.
- ป๋อง โกษา (นามแฝง). (2522). พระธรรมจากพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ชวนการพิมพ์.
- พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต). (2527). กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.
- พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต). (2543). ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมอดิศัยศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (ม.ป.ป.). นรก-สวรรค์ในพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร). (2544). ภูมิวิลาสินี. กรุงเทพมหานคร: วัดยานนาวา.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์.
- หลวงวิจิตรวาทการ. (2523). ศาสนาสาธก. พระนคร: โรงพิมพ์ลูก ส. ธรรมภักดี.
- พระบุญเทียน พุทธรโร (ปัญญาแก้ว). (2554). ศึกษาวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในอนุภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขง. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาพิเชษฐ ธีรวิโส. (2534). การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกรรมและสังสารวัฏในพุทธปรัชญาเถรวาท ที่มีต่อการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบัน (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา (วันจันทร์). (2533). นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สันทนี อับวรัตน์. (2528). การศึกษาวรรณกรรมอีสาน เรื่องมัลลยหมื่น มัลลยแสน. (วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- สมคิด เสวยล้ำ. (2553). การศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมจากการตอบปัญหาของเทวดา. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.